

تصویر نقاشی شده منتسب به عصر محمد شاه قاجار

آشنایی با تاریخچه معماری حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه علیها السلام با اشاره بر رموز و رازهای گنبد مطهر

دکتر محمد آقا زاده
(مدرس دانشگاه)

سرشناسه	: آقازاده، محمد، ۱۳۶۰-
عنوان و نام پدیدآور	: آشنایی با تاریخچه معماری حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه علیها السلام با اشاره بر رمز و رازهای گنبد مطهر / محمد آقازاده
مشخصات نشر	: قم: فروغ فردا، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: ۱۲۰ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۸۲۳۹-۹-۴
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه: ص ۱۱۹-۱۲۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: معصومه (س) بنت موسی کاظم (ع)، ۲۰۱ ق. -- آرامگاه
موضوع	: Masumah bint Musa al-Kazim -- Tomb
موضوع	: معماری اسلامی -- ایران -- قم
موضوع	: Islamic architecture -- Iran -- Qom
رده‌بندی کنگره	: BP۲۶۴/۳
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۷۶۷۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۷۰۱۷۵۲

تقدیم به

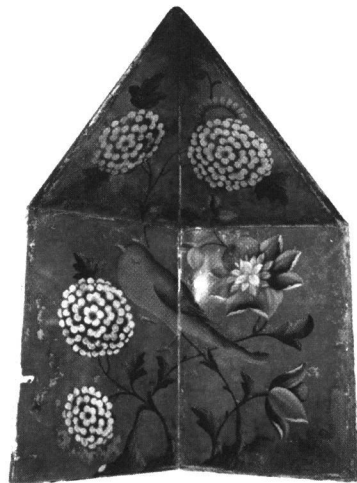
یاس کبود کوچه باغ های مدینه، حضرت فاطمه زهرا علیها السلام
و گلین درختان شهر قم، حضرت فاطمه معصومه علیها السلام

و تقدیم به روح پدر و مادرم

آنان که ناتوان شدند تا ما به توانایی برسیم   و عاشقانه سوختند تا ما به روشنایی برسیم

آشنایی با تاریخچه معماری
حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه علیها السلام
با اشاره بر رمز و رازهای گنبد مطهر

دکتر محمد آقازاده

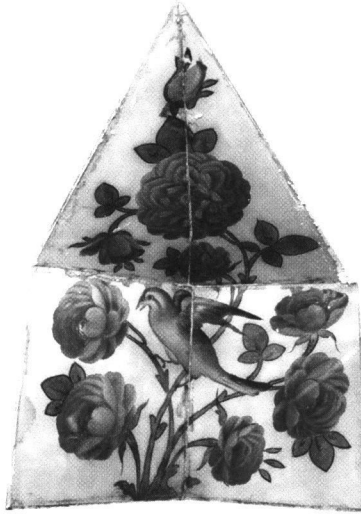
نقاشی پشت شیشه، مقبره استرآبادی، رک: ص ۶۴

آدرس مرکز فروش:
قم، مجتمع ناشران، طبقه همکف،
پلاک ۱۱، ۰۲۵۳۷۸۴۲۴۴۳
فضای مجازی:
۰۹۳۰۷۴۴۴۵۹۹ زیرک

محمد آقازاده: مؤلف
محمد مهدی حججی: مدیر هنری
هاشم زیرک: مدیر پروژه
فاطمه رجبی بهشت آباد: ویراستار
فروغ فردا: ناشر
۱۳۹۸، اول: نوبت چاپ
۲۰۰۰: شمارگان
۴۰۰۰۰۰: قیمت
۹۷۸-۶۰۰-۹۸۲۳۹-۹-۴: شابک

فهرست

ه نقاشی پشت شیشه، مقبره استرآبادی، رنگ: ص ۶۴

۳. عصر صفویه ۲۴
- ۳-۱. موقعیت شهری قم و حرم مطهر در دوره صفویه ۲۶
- ۳-۲. ورودی حرم مطهر در دوره صفویه ۲۶
- ۳-۳. حیاط‌ها در دوره صفویه ۲۷
- ۳-۴. مزار حضرت فاطمه معصومه علیها السلام ۲۹
- ۳-۵. اقدامات آستانه مقدسه در عصر صفوی ۳۰
- ۳-۶. شاهان صفویه مدفون در قم ۳۰
۴. عصر قاجاریه ۳۴
- ۴-۱. اقدامات آستانه مقدسه در عصر قاجاریه ۳۴
- ۴-۲. پادشاهان قاجاریه مدفون در قم ۳۸
۵. دوره معاصر و دهه‌های اخیر ۳۹
- ۵-۱. طرح‌های توسعه حرم مطهر ۴۰
- ۵-۲. ساختار معماری حرم مطهر ۴۰

- پیشگفتار ۹

اذن ورود / ۱۴

(آشنایی مختصر با شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام)

- الف) حرم اهل بیت علیهم السلام ۱۵
- ب) کرامات معصومیه ۱۵
- ج) نیم‌نگاهی به زندگی حضرت فاطمه معصومه علیها السلام ۱۶

از باغ بابلان تا حرم امن عاشقان / ۱۹

(تاریخچه تحولات و توسعه حرم مطهر از ابتدا تا دوران معاصر)

۱. دوره اول تا سلجوقیان ۲۰
- بانوان مدفون در زیر گنبد فعلی ۲۱
۲. عصر سلجوقیان ۲۲

(نگاهی بر تاریخچه و معماری سرداب، ضریح و رمز و رازهای گنبد مطهر)

- ساختار و عناصر معماری آستانه مقدسه ۴۴
۱. سرداب ۴۴
۲. مرقد مطهر ۴۵
- ۲-۱. کتیبه‌های مرقد مطهر ۴۶
۳. ضریح مطهر ۴۶
۴. گنبد ۴۹
- ۴-۱. کرامت آیت‌الله بهجت علیه السلام در بازسازی گنبد حرم مطهر ۴۹
- ۴-۲. طرح بازسازی گنبد حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه علیها السلام ۵۳
- ۴-۳. آغاز عملیات فنی و تحقیقاتی ۵۳
- ۴-۴. مراحل اجرا ۵۳
- ۴-۵. رمز و رازهای گنبد مطهر (گنبد جدید) ۵۶
- ۴-۶. جاذبه‌های نهفته و رمز و رازهای گنبد مطهر ۵۶
- ۴-۷. قوسی گنبد یا قسمت فوقانی ۵۹

صحن و سرا / ۶۱

(سیری در معماری صحن، ایوان و مناره‌ها)

۱. صحن‌های حرم مطهر ۶۲
- ۱-۱. صحن امام هادی علیه السلام (عتیق) ۶۲
- ۱-۲. صحن امام رضا علیه السلام (اتابکی) ۶۵
- ۱-۳. صحن حضرت صاحب‌الزمان علیه السلام ۶۸
- ۱-۴. صحن حضرت فاطمه زهرا علیها السلام ۷۰
- ۱-۵. صحن حضرت جواد الائمه علیه السلام ۷۱
۲. ایوان‌های حرم مطهر ۷۲
- ۲-۱. ایوان‌های صحن امام هادی علیه السلام (عتیق) ۷۲
۳. مناره‌ها و مأذنه‌های حرم مطهر ۸۲

(سیری در معماری شبستان، رواق و مسجدها)

۱. شبستان‌های حرم مطهر ۸۸
- ۱-۱. شبستان حضرت امام خمینی علیه السلام ۸۸
- ۱-۲. شبستان حضرت نجمه خاتون علیها السلام ۸۸
۲. رواق‌ها و سایر گنبدها ۸۹
- ۲-۱. رواق شرقی یا رواق آینه ۸۹
- ۲-۲. رواق غربی ۹۰
- ۲-۳. رواق و گنبد شاه‌صفی یا حرم زنانه (رواق آینه شهید بهشتی) ۹۰
- ۲-۴. رواق گنبد شاه‌عباس دوم پسر شاه‌صفی ۹۰
- ۲-۵. رواق و گنبد شاه‌سلیمان پسر شاه‌عباس ثانی ۹۰
- ۲-۶. رواق گنبد طباطبایی (رواق پیشرو) ۹۱
- ۲-۷. رواق دارالحفاظ ۹۱
۳. مساجد آستانه مقدسه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام ۹۲
- ۳-۱. مسجد بالاسر ۹۲
- ۳-۱-۱. برخی از علما و شهدای مدفون در مسجد بالاسر حرم مطهر ۹۲
- ۳-۲. مسجد طباطبایی ۹۴
- ۳-۳. مسجد اعظم ۹۵
- ۳-۴. مسجد شهید مطهری ۹۸
- ۳-۵. مسجد محمدیه ۹۹

ضمیمه تصاویر / ۱۰۱

- منابع ۱۱۹

پیشگفتار

ایران سرزمین کهنسال با سابقه طولانی و درخشان در زمینه هنرهای گوناگون، سهم بزرگی در توسعه و تکامل معماری جهان دارد. بناهای تاریخی و آثار جالبی که در سراسر این کشور باستانی پراکنده است و آنچه در درازای زمان به علل گوناگون از میان رفته است، نتیجه قرون متمادی کار و کوشش نیاکان ماست که در ادوار مختلف مسئولیت ایجاد و نگهداری آنها را بر عهده داشتند و در این مورد از هیچ‌گونه کوششی دریغ نکردند. این آثار ارزشمند معماری که در واقع معرف فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی است، دستاورد تلاش متمادی هنرمندانی است که با اعتقاد و ایمان و ابتکار در تکامل و توسعه هرچه بیشتر هنر معماری، به‌ویژه در دوران اسلامی مشتاقانه کوشیده‌اند. بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی حکایت از آن دارد که سابقه معماری ایران به حدود هزاره هفتم قبل از میلاد می‌رسد. از آن زمان تا کنون پیوسته این هنر در ارتباط با مسائل گوناگون، به‌ویژه علل مذهبی توسعه و تکامل یافته است.

معماری ایران ویژگی‌هایی دارد که در مقایسه با معماری دیگر کشورهای جهان از ارزشی ویژه برخوردار است؛ ویژگی‌هایی چون طراحی متناسب، محاسبات دقیق، فرم درست پوشش، رعایت مسائل فنی و علمی در بنا، ایوان‌های رفیع، گلدسته‌های بلند، گنبد‌های با عظمت و شکوهمند و تزیینات گوناگون که هریک در عین سادگی معرف شکوه معماری به‌خصوص معماری اسلامی این سرزمین است.

پیشینه تاریخی معماری اسلامی نشان می‌دهد در سرزمین‌های اسلامی، بناهایی از نوع مقبره‌های کوچک و ساده تا مقبره‌های بزرگ و مجلل که مصداق بقعه‌اند، به تناسب شکل و عملکرد با نام‌های گوناگون وجود دارند که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: قُبّه، صَریح، تُربت، مَدْفَن، قَبْر، گور، مَزار، مَرَقَد، روضه، مَشهد، مَقام و مَقبره. زیارت قبور در زمان پیامبر اکرم ﷺ و پس از آن معمول بوده است و حتی شخص ایشان به زیارت اهل بقیع و قبور شهدا می‌رفته‌اند.

نهادن قندیل در کنار قبر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در همان سال‌های پس از وفات ایشان می‌تواند مقدمه بزرگداشت قبور و ایجاد بناهای یادبود باشد. بر اساس منابع مکتوب، بنای مقبره از سده دوم قمری در سرزمین‌های اسلامی رایج شد؛ چنان‌که پس از وفات امام موسی کاظم علیه السلام، ایشان را خارج از قبه جعفر دفن کردند. از این روایت بر می‌آید که در اواسط قرن دوم، برخی قبور دارای بنا و احتمالاً گنبد بوده‌اند؛ از جمله بنایی که هارون الرشید بعد از ۱۷۰ سال بر قبر امام علی علیه السلام ساخت؛ همچنین بنای قبر سیده نفیسه از نوادگان امام حسن علیه السلام و عروس امام صادق علیه السلام در قاهره.

احداث مقابر گنبددار از قرن سوم رواج یافت و از منابع چنین بر می‌آید که از قرن چهارم به بعد زیارت آنها معمول شده است؛ مثلاً مقدسی (۳۴۵-۳۸۱) در وصف سرزمین‌های اسلامی، بخشی را به مشهدها، قبور و رباط‌ها اختصاص داده است. از قرن ششم به بعد در سراسر جهان اسلام، انواع آرامگاه‌ها به وفور یافت می‌شود. فراوانی مقابر اهل بیت علیهم السلام، اولیا، صحابه، علما و انجام آداب خاص زیارت، دلیلی است بر اینکه آرامگاه‌ها از نظر ساختار معماری و آداب مذهبی تکامل یافته‌اند. در ایران پس از مساجد، بقعه‌ها و امامزاده‌ها رایج‌ترین بناهای دینی‌اند و کمتر شهری است که در آن مقبره‌ای نباشد. گفتنی است جز آرامگاه کوروش در پاسارگاد، تقریباً آرامگاه مهم و مجزایی از دوران پیش از اسلام در ایران وجود ندارد. از بناهای یادبود سه قرن اول در ایران، آثار اندکی بر جای مانده است که مهم‌تر از همه مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام در خراسان است. مزار حضرت فاطمه معصومه علیها السلام در قم نیز ظاهراً تا نیمه قرن دوم که برای آن بنا یا گنبدی ساختند، تنها دارای سایه بانی بوده است. شهر قم پس از دفن حضرت فاطمه معصومه علیها السلام، مقدس و مکان برگزیده‌ای برای دفن بسیاری از مشاهیر، علما، مقدسان و اعیان امامان علیهم السلام گردید. بدیهی است در منطقه قم مانند سایر مناطق

اسلامی آرامگاه‌هایی ایجاد شد؛ به خصوص که قم مرکز و مأوای شیعیان و اولاد حضرت علی علیه السلام بود و آل علی علیهم السلام به دلیل ظلم و ستمی که به آنها می‌شد، بیشتر به این منطقه پناه می‌آوردند و امروزه در قم شمار امامزادگان به ۴۴۴ می‌رسد؛ به‌ویژه در قرن هشتم که حکومت محلی شیعه مذهب آل صفی حکومت می‌کردند، توجه بسیاری به امامزادگان شد و بیشتر این بناها و امامزادگان متعلق به قرن هشتم است. با وجود این در قم یکی از امامزادگان مشهوری که مورد توجه خاندان اهل بیت علیهم السلام بوده و شهرت جهانی دارد و به‌راستی جلوه عصمت حضرت زهرا علیها السلام و گوهری درخشان از صدف دریایی عصمت و طهارت است، کریمه اهل بیت، حضرت فاطمه معصومه علیها السلام دختر حضرت امام موسی کاظم علیه السلام می‌باشد. وجود و دفن این بانوی بزرگ اسلام در سال ۲۰۱ قمری در قم را می‌توان دلیل ضرورت ایجاد و تحولات معماری اسلامی در این شهر به منزله یکی از شاهکارهای هنر اسلامی به حساب آورد؛ لذا تحقیقات و کتاب‌های بسیاری در موضوعات گوناگون مربوط به کریمه اهل بیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام نوشته شده است؛ ولی کتابی که بتواند به خوبی تاریخچه و ویژگی‌های معماری این آستانه مقدسه را بیان نماید، وجود ندارد و فقط در بین موضوعات مختلف، به معماری بنای آن به صورت جزئی اشاراتی شده است. از طرفی دانشجویان، محققان و علاقه‌مندان به هنر معماری، در زمینه پژوهش و آشنایی با بناهای حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه علیها السلام با محدودیت‌هایی روبرو بودند و از سوی دیگر، با حضور سیل عظیم زائران و گردشگران داخلی و خارجی و مشتاق و علاقه‌مند به تاریخچه و هنر معماری اسلامی و جایگاه منحصر به فرد معماری این آستانه مقدسه باعث شد نوشتن کتابی مختص معماری آن ضروری به نظر برسد و نگارنده با توجه به سابقه تدریس چندین ساله در زمینه‌های مدیریت گردشگری، مدیریت حرفه‌ای امور فرهنگی،

عزیزان است که می‌تواند مباحث این مجموعه را غنی‌تر سازد؛ لذا برای پربارتر نمودن این کتاب در چاپ‌های آتی، خواهشمند است چنانچه مورد یا مواردی به نظرتان رسید، آن را به پست الکترونیکی این‌جانب به نشانی M.Aghazadeh61@gmail.com بفرستید. امید است با این اقدام ارزشمند و معنوی خود، ضمن کمک به افزایش اطلاعات و اندوخته‌های مؤلف، در توسعه تحقیق در این زمینه مشارکت فرمایید؛ ضمن اینکه بر خود لازم می‌دانم از زحمات آقای مهندس علی اکبر بادپا (معمار سنتی حرم مطهر (سابق))، آقای حسین فقیه میرزایی (معاون اداری و مالی وقت آستان مقدس)، آقای سید اسماعیل علامه (واحد عکس و اسناد آستان مقدس)، دانشجویان فرهیخته در رشته مدیریت جهانگردی دانشگاه پیام نور قم، خانم حانیه عباسی و خانم هانیه عابدینی و در رشته مدیریت امور فرهنگی آقایان بهنام احمدی قویدلان، سید محمد حسین امامی، دوست عزیزم جناب آقای علی عبادی و عکاسان حرم مطهر آقایان حسین شاه‌دقاقی و علی وفایی و نیز از دانش‌آموخته راهنمایان تورهای تاریخی-فرهنگی و طبیعت‌گردی، جناب آقای هاشم زیرک که در ویرایش و چاپ آن تلاش کرده‌اند، مراتب تشکر و سپاسگزاری را داشته باشم.

با امتنان

دکتر محمد آقازاده

بهار ۱۳۹۸

مدیریت حرفه‌ای امور زائران و اجرای چندین تور حرم‌شناسی به صورت علمی و تاریخی، خلأ اطلاعاتی معماری آستانه در بین گردشگران و دانشجویان را بیشتر حس نموده و اقدام به جمع‌آوری اطلاعات بیشتر از منابع موثق و تحقیق و پژوهش کرده است و اطلاعات و عکس‌های مفید را به صورت تفصیلی و تفکیک‌شده مربوط به قسمت‌های مختلف آستانه مقدسه را با دید تاریخی فرهنگی و معماری برای علاقه‌مندان در قالب این کتاب ارائه نموده است.

نوشتار پیش رو حاصل بررسی تحولات به‌وجودآمده در دوره‌های مختلف تاریخی بر روی این معماری اسلامی - از سال ۲۰۱-۱۴۳۶ قمری (۱۳۹۴ش) - می‌باشد و تا جایی که امکان دسترسی به این اطلاعات بوده و امکان گنجاندن آن نیز وجود داشته است، در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است. مطالعه این کتاب به خادمین ارجمند آستانه مقدسه، دانشجویان رشته‌های مدیریت جهانگردی (به‌خصوص برای راهنمایان تور)، مدیریت حرفه‌ای امور فرهنگی، مدیریت حرفه‌ای امور زائران، معماری، تاریخ و سایر رشته‌های مرتبط و علاقه‌مندان به حرم‌شناسی توصیه می‌شود.

کتابی که پیش روی شما عزیزان قرار دارد، قطعاً نمی‌تواند شامل تمام اطلاعات مربوط به تاریخچه و معماری آستانه مقدسه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام باشد؛ هرچند سعی شده است این امکان فراهم شود خوانندگان محترم بتوانند به کلیت معماری مجموعه آستانه مقدسه نگاه اجمالی داشته باشند؛ اما آنچه مهم است این است که این خدمت مخلصانه و ناچیز برای عرض ارادت به این آستان مقدس انجام شده است؛ بنابراین اذعان دارم این کار عاری از نقص نیست؛ باشد که فقر علمی حقیر با غنای روحی و طبع بلند خوانندگان چشم‌پوشی شود و مرا از راهنمایی‌های دلسوزانه خود محروم نفرمایند و ارائه نظرات انتقادی و اصلاحی شما